

پروفسور نذیر احمد در حوزه غالب‌شناسی

محمد عامر خان

استاد نذیر احمد (۱۹۱۵-۲۰۰۸ م.) استاد ممتاز زبان و ادبیات فارسی در دانشگاه اسلامی علی‌گر بود. ایشان بی‌تردید نابغه روزگار ما و یکی از برجسته‌ترین محققان، ناقدان و ایران‌شناسان هند پس از علامه شبلی و محقق نامدار حافظ محمود شیرانی به شمار می‌رود. استاد نذیر احمد در گسترش زبان و ادبیات فارسی نقش مهمی را ایفا نموده است و برای پیشرفت و گسترش آن خدمات شایانی انجام داده است. کارهای وی بیشتر در عرصه‌های تحقیق، تنقید و تصحیح متون است. ایشان حدوداً پانصد مقاله به زبان فارسی، اردو و انگلیسی نوشته است. زمینه و موضوعات مورد علاقه وی فرهنگ، معماری، موسیقی، طب اسلامی و موضوعات مهم دیگر از جمله شناخت شعر شاعران و کشف آثار ناشناخته است. استاد نذیر احمد در تحقیق و تنقید تبخّر کاملی داشت. وی در ادبیات کلاسیک فارسی و زبان‌های قدیم ایران هم درک ویژه‌ای داشت، خصوصاً به موضوعات تاریخ و ادبیات فارسی هند، فرهنگ‌شناسی، غالب‌شناسی و حافظ‌شناسی دلبستگی بسیار داشت.

استاد نذیر احمد درباره میرزا غالب دهلوی تقریباً بیست مقاله نوشته است و همه مقالات بسیار علمی و تحقیقی می‌باشند، این مقالات به جای خود واکننده بابتی تازه در حوزه غالب‌شناسی‌اند و از جمله مقالاتی درباره تلمیحات شعر غالب و مسایل دستوری و لسانی شعر وی به ویژه لایق ذکر و ستایش می‌باشند. غالب‌شناس برجسته معاصر،

دکتر خلیق انجم، دربارهٔ استاد نذیر احمد چنین نظر دارد:

«... [بی‌جا نباشد اگر بگوییم] که کارهای علمی پژوهشی استاد نذیر احمد در رابط با غالب پژوهی بر مساعی اغلب غالب‌شناسان فوقیت دارد و بی‌تردید سهم ایشان در این زمینه چشم‌گیر و ستودنی می‌باشد»^۱.

یکی از کارهای مستقل و مهم استاد نذیر احمد در حوزه غالب‌شناسی کتاب نقد قاطع برهان مع ضمایم در بررسی و نقد «قاطع برهان» میرزا غالب دهلوی است، وقتی که میرزا غالب دهلوی «قاطع برهان» را در عرصهٔ تحریر درآورد، آثار زیادی در تأیید و رد آن نیز نوشته شد. قاضی عبدالودود^۲، محقق نامور قرن بیستم میلادی، در یک مقاله با عنوان «غالب به حیث محقق»^۳ از مسایل ادب، فن، تاریخ و فرهنگ‌نویسی میرزا غالب دهلوی مفصلاً بحث کرده است، ولی روش وی خیلی تند بود و این طور این بحث پیچیده‌تر شد و بعداً استاد شوکت سبزواری مقاله‌ای به اردو در جواب قاضی عبدالودود با عنوان: «هم سخنم ہیں غائب کے طرفدار نہیں» [ما سخن فهمیم نه طرفدار غالب] در مجلهٔ اردو ادب علی‌گر سال ۱۹۵۲ میلادی نوشت^۴. استاد نذیر احمد این بحث ادبی را با دلایل مستحکم و مطالعهٔ تطبیقی با روش معتدل و بی‌طرفانهٔ خود به انجام رسانید، چون استاد با تاریخ و زبان قدیم فارسی، فن فرهنگ‌نویسی، قواعد زبان آشنایی کاملی داشته و با مطالعهٔ دقیق فرهنگ‌های فارسی و آگاهی به متون منشور و منظوم نیز آشنایی داشته، این کتاب به جای خود جامع‌ترین نقد «قاطع برهان» است که تا به حال در معرض نگارش آمده است. ایشان اشتباهات هر دو [غالب و محمد حسین تبریزی] را از روی فرهنگ‌های قدیم و جدید بررسی نموده و نقد کرده است. به نظر استاد بیشتر خورده‌گیری‌های غالب بر «برهان قاطع» نادرست است.

استاد نذیر احمد مقاله‌ای دربارهٔ توضیح یک بیت غالب نوشته است، بیت این است:

فارسی بین تا ببینی نقش‌های رنگ رنگ بگذر از مجموعهٔ اردو که بی‌رنگ من است

۱. بلقیس، ماریه، پروفیسور نذیر احمد، در نظر دانشمندان، ص ۹۶.

۲. انصاری، محمد ضیاء‌الدین، پروفیسر اور قصبہ بالہا، قاطع و قاطع برہاں، ص ۴۹.

۳. علی‌گر میگزین، سال ۱۹۴۸ میلادی

۴. پروفیسر اور قصبہ بالہا، قاطع و قاطع برہاں، ص ۴۹.

استاد نذیر احمد معنی «بی رنگ» در بیت غالب را «طرح و خاکہ» قرار می دهد، ولی آقای سید حامد در مقاله ای با عنوان «غزل فارسی غالب» معنی آن لفظ را «بدون رنگ» ترجمه کرده است، یعنی کلام اردو غالب در مقابل کلام فارسی او بدون رنگ و یا کم رنگ است، این درست نیست. استاد نذیر احمد با چند دلیل قوی از فرهنگ های فارسی معنی این بیت را توضیح داده است و این طور معنی بیت غالب واضح می شود. لذا، معنی آن در این بیت «طرح و خاکہ» است:

”در بیت غالب بی رنگ [به املائی اردو: بے رنگ] به معنی «بدون رنگ» از لحاظ دستوری درست نیست، بی رنگ آن چیزیست که از رنگ خالی باشد، به لحاظ دستوری این کلمه اسم فاعل است و به طور صفت به کار برده شود، مثلاً کلام بی رنگ، شعر بی رنگ، گل بی رنگ و... از لحاظ اصول مزبور معنی این ترکیبات باید: کلامی که خالی از لطف است، شعری که بی کیف و گلی که بی رنگ و بو است، باشد. غرض این صورت های اسم کیفیت یا اسم مصدری نیست و به همین وجه نمی توان آن کلمه را بطور مضاف به کار برد. بی رنگی اسم مصدر است و بطور مضاف استعمال می شود، البتہ بیرنگ به معنی «طرح، خاکہ» اسم عام است و آن بطور مضاف به کار برده می شود و در این صورت، معنی «بی رنگ من» «طرح من» و «خاکہ من» است و در بیت غالب همین معنی به کار برده شده است“!

استاد نذیر احمد درباره یک مکتوب میرزا غالب دهلوی که بنام نواب علایی است نیز مقاله ای نوشته که در توضیح واژه «خُسُر» به معنی «پدر زن» و «خُسُر» به معنی «خساره، زیان» می باشد. به نظر استاد نذیر احمد، موقف میرزا غالب دهلوی از نظر دستور زبان درست نیست. ایشان «خُسِر» و «خُسُر» را که املائی آن شبیه هم است، در مقاله خود مفصلاً از منابع قدیم و معتبر توضیح داده است و فرق میان «خُسُر» و «خُسِر» را بیان کرده است. میرزا غالب دهلوی در مکتوب خود بنام نواب علایی جزئیات این دو واژه را این طور توضیح داده است:

۱. احمد، نذیر، لفظ «بی رنگ» کے ایک شعر میں، ص ۱۶۴.

«... «خُسْر» به معنی «پدر زن» چه واژه‌ای است؟ این کلمه با این معنی نه لغت عربی است و نه در فارسی، در فارسی «پدر زن» بدون اضافه به کار می‌رود و در عربی معنی «خُسْر» نقصان، این کلمه منصرف است و شاید اسم جامد باشد، «سُرْمَر» فی‌الحقیقت تفریس یا تعریب «سُسْر» است، این پُرس‌وجو از راه استهزا نیست بلکه استفساری است اگر شما می‌دانید بگویید و اگر یا نمی‌دانید از کسی بپرسید و بنویسید»^۱.

استاد نذیر احمد درباره «خُسْر» و «خُسْر» در مقاله خود بحث مفصّلی کرده و می‌نویسد که کلمه «خُسْر» فارسی است و به عربی هیچ ربطی ندارد. فقط املاي آن دو کلمه یکسان است و در تلفظ فرق دارند. «خُسْر و خُسْران» کاملاً لفظ عربی است و معنی آن «خساره و زیان» است. ریشه کلمه «خُسْر» در اوستا یافته می‌شود. در عربی و فارسی هر دو به کار برده شده، لفظ اول کم مستعمل و دوم کثیرالاستعمال است. در زبان فارسی لفظ «خساره» از هر دو کلمه مزبور بیشتر به کار برده شده و این کلمه هم عربی است لیکن «خ» مفتوح است، این اسم و مصدر هر دو است. «خُسْر» تلفظ این کلمه (Khosur) یعنی به ضمّ اوّل و دوّم به خلاف «خُسْر» و معنی «خُسْر» «سُسْر» یا «سُرْمَر» پدر زن و پدر شوهر است. این کلمه فارسی سره است و میرزا غالب از اصالت این کلمه آگاهی نداشت.^۲

استاد نذیر احمد تقریباً بیست مقاله درباره غالب نوشته است و در هر مقاله به نکته‌آفرینی و واگردن بابتی تازه در مطالعات غالب پرداخته است. تمام مقالات استاد نذیر احمد در حوزه غالب‌شناسی برای غالب‌شناسان بسیار مفید است، میرزا غالب در شعر تشبیهات و تلمیحات فارسی و در مکتوبات درباره کلمات فارسی نکته‌های جالبی را بیان کرده است، برای مطالعه غالب معلومات و آگاهی از تاریخ قدیم زبان‌های ایرانی و تلمیحات فارسی و تاریخ ادبیات فارسی لازم است. بدون این آگاهی تفهیم غالب بسیار مشکل است.

۱. اناب. پرچند تحقیقی مطالع، ص ۹.

۲. همان، ص ۱۱-۱۲.

استاد نذیر احمد با زبان‌های قدیم ایران و فرهنگ‌ها و تاریخ ادبیات ایران آشنایی قابل‌تحسینی داشته و به همین علت نگارشات وی درباره غالب بسیار محققانه و مفید است. استاد نذیر احمد در «نقد قاطع برهان» اعتراضات غالب بر «برهان قاطع» را با اسناد و شواهد از منابع معتبر چنان توضیح داده است که جواب شافی عرضه شود و بر عظمت غالب هیچ حرفی نیاید. اگرچه در این کتاب بیشتر اعتراضات غالب بر «برهان قاطع» درست نیست، ولی استعداد و صلاحیت میرزا غالب در این کتاب آشکار است. مقالات استاد نذیر احمد درباره میرزا غالب دهلوی بیشتر در مجله «غالب‌نامه» و مجموعه‌های مقالات وی چاپ شده است.^۱

این مجموعه مشتمل بر یازده مقاله به زبان اردوست که همه آن ابعاد مختلف تفهیم غالب را در برمی‌گیرد و توسط انستیتوت غالب، دهلی‌نو در سال ۱۹۹۱م به چاپ رسیده است. مقالات این مجموعه به قرار زیر می‌باشند:

۱. نثرنگاری فارسی غالب
  ۲. قصیده‌نگاری فارسی غالب
  ۳. مطالعه قصاید فارسی غالب از نظر زبان‌شناسی
  ۴. غالب به حیث فرهنگ‌نگار
  ۵. غالب به حیث نقاد سخن
  ۶. منتخبات غالب در پنج آهنگ
  ۷. لفظ «بی‌رنگ» در یکی از اشعار غالب
  ۸. توضیحاتی درباره نامه‌ای از غالب
  ۹. چند توضیح درباره نامه‌ای نایاب از غالب
  ۱۰. چند مسئله لغوی یک نامه اردو از غالب
  ۱۱. نامه مهم فارسی از غالب
- مجموعه مقالاتی که توسط انستیتوت غالب در سال ۱۹۹۶م به چاپ رسیده دارای مقالات زیر می‌باشد:

---

۱. انعام. پرچند مقالے (اردو)، نذیر احمد، مؤسسہ غالب، دهلی‌نو، ۱۹۹۱ م.

- چند مسئلہ ادبی و علمی دربارهٔ برخی از نامہ‌های اردوی غالب
- یک تلمیح جالب در یک بیت غالب
- چہار تلمیح در یک بیت غالب
- دستنبو و دستاتیر
- چند توضیحات دربارهٔ یک نامہ غالب
- سلطان برکیارق سلجوقی، جد سلاجقہ و غالب دہلوی
- یک معاصر غالب

منابع

۱. احمد، نذیر غالب۔ پرچند مقالے (اردو)، انسٹیتوت غالب، دہلی نو، ۱۹۹۱ م۔
۲. احمد، نذیر غالب۔ پرچند تحقیق مطالعے (اردو)، انسٹیتوت غالب، دہلی نو، ۱۹۹۶ م۔
۳. احمد، نذیر؛ لفظ «بی رنگ غالب» کے ایک شعر میں (اردو)، مجلہ غالب نامہ، دہلی نو، ژوئیہ، ۱۹۹۱ م۔
۴. انصاری، محمد ضیاء اللہین؛ د۔ یر احمد لہلہ قضیہ قاطع و قاطع برہاں۔ (اردو)، مجلہ فکر و نظر، علی گر، شماره ۳، ۱۹۹۹ م۔
۵. بلقیس، ماریہ؛ پروفیسر نذیر احمد در نظر دانشمندان (اردو)، اسلامک و ندرز بیورو، دہلی نو، ۲۰۰۲ م۔